

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 6 Issue 1, p. 261–269, January 2013

**YAKUT TÜRKÇESİNDEKİ KÜƏH, TANARA VE HALAAN
KELİMELERİ ÜZERİNE**

*ABOUT THE WORDS KÜƏH, TANARA AND HALAAN IN THE YAKUT
TURKISH*

*Petr Alekseyeviç SLEPTSOV**

Çevirenler: Reshide ADZHUMEROVA

*Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora
Öğrencisi*

Dr. Emine ATMACA

Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Abstract

Yakut Turkish which belongs to the group of Uighur - Oghuz Turkish, Yakut Autonomous Republic is spoken. Yakut Turkish, Turkish language dialect. Yakut Turkish, distant dialect of Turkish language. Yakut Turkish is divided Turkish language before the main Turkish period. There are

* Prof. Dr. Petr Alekseyeviç Sleptsov, M. K. Ammosov Devlet Üniversitesinin filoloji öğretim üyesidir. Rusya Federasyonu ve Saha (~Yakutistan) Cumhuriyetinde tanınmış bir bilim adamıdır. Humanitas Araştırma ve Kuzey Bölgesi Küçük Halkların Sorunlarını Araştırma Enstitüsünde leksikoloji ve leksikografi bölümünün başkanıdır. Ayrıca Sleptsov, Saha (~Yakutistan) Cumhuriyeti Bilimler Akademisi üyesidir.

Mongolian, Tungusic, Samoyedic and Russian the language elements in the Yakut Turkish lexicology. Yakut Turkish has *Kangal-Vilyuy*, *Nam-Aldan* and *Dolagan* three mouth. Yakut Turkish Siberian dialects of Tuva, Khakas Turks and Kipchak dialects of Bashkir close in terms of phonology and morphologic characteristics.

XIX. century of the mid By Otto Bohtlingk Yakut Turkish primary (~ essential) protects the long vowels have been identified in a systematic way. After this important work Otto Bohtlingk local and foreign Turcologist have made various studies in primary long time as a vowel. Today, by the Russian Turcologists are there any long consonants in the Yakut Turkish? or side by side with the arrival of twin consonants? Yakut Turkish, considered to be one of the main dialects with regard to historical language materials.

Three Yakut words with the meaning 'sky' which means "küöh, tamara, and halaan" words are emphasized in this article. These words sound, meaning and structure to take advantage of elements descended towards the main roots. The use of shapes that make up the words, and provides information about the semantics. In addition, for these words are derived from information that has been proposed by other Turcologist are critically evaluated.

Key Words: Yakut Turkish, lexicology, etymology, Küöh, Tanara and Halaan.

Öz

Uygur-Oğuz grubuna ait Yakut Türkçesi, Türk dilinin Sibirya'da Rusya Federasyonu'na bağlı Yakut Özerk Cumhuriyetinde konuşulan uzak bir lehçesidir. Yakut Türkçesi, Türk Dilinin Ana Türkçe döneminden çok önce ayrıldığı için genel Türkçeden çok uzaklaşmıştır. Yazı dili hâline çok sonra geçmiş Yakut Türkçesinin söz varlığında Moğolca, Tunguzca, Samoyetçe ve Rusçaya ait dil öğeleri bulunur. *Kangal-Vilyuy*, *Nam-Aldan* ve *Dolagan* olmak üzere üç ağzı vardır. Yakut Türkçesi, Sibirya lehçelerinden Tuva, Hakas Türkçelerine ve Kıpçak grubu lehçelerinden de Başkurt Türkçesine ses ve şekil bilgisi özellikleri bakımından yakındır.

Yakut Türkçesinin Ana Türkçe dönemine ait *birincil* (~*aslî*) *uzun ünlüleri* sistemli bir şekilde koruduğu Otto Böhling tarafından XIX. yy.'ın ortalarında tespit edilmiştir. Böhling'in bu önemli çalışmasından sonra yerli ve yabancı Türkologlar birincil uzun ünlülerle ilgili zaman içerisinde çeşitli çalışmalar yapmışlardır. Bugün Rus Türkologlar tarafından Yakut Türkçesinde uzun ünsüzler var mıdır? Yoksa bu durum, birbirine tamamen benzemiş iki ünsüzün (~ünsüz ikizleşmesi) yan yana gelmesi midir? gibi sorulara verilen cevaplar tartışılarsun Yakut Türkçesi tarihi dil malzemelerini koruma açısından Türk dilinin temel lehçelerden biri olarak kabul edilir.

Bu makalede, Yakut Türkçesinde 'gökyüzü' anlamına gelen "küöh, tanara ve halaan" kelimeleri üzerinde durulmuştur. Bu kelimelerin ses, anlam ve yapı unsurlarından yararlanıp temel köklerine inilmiş, kelimeleri meydana

getiren şekillerin tarihi semantiği ve kullanımı hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca bu kelimelerle ilgili Türkologların bazıları tarafından teklif edilmiş köken bilgileri de eleştirel bir gözle değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yakut Türkçesi, sözlük bilimi, köken bilgisi, Küöh, Tanara ve Halaan.

Türk lehçe ve şiveleri arasında Yakut Türkçesinin apayrı bir yeri ve önemi vardır. Bu yüzden Yakut Türkçesi, Türkologlar tarafından Rus ihtilali öncesinde de çok iyi derecede öğrenilmiştir.

Şimdi elimizde Yakut Türkçesinin ses yapısı ile ilgili monografik çalışmalar, tarihi karşılaştırmalı fonetik ve fiil kategorileri ile ilgili tezler bulunmaktadır. Yakut Türkçesinde “kökeni bilinmeyen sözcükler”in kökenleri ortaya çıkartılmış ve isim kategorisi tarihi açıdan kısmen araştırılmıştır. Yakut Türkçesi dilbiliminin gelişmiş sahalarından biri *diyalektoloji*'dir. İki ciltlik diyalektoloji sözlüğünde, Yakut Türkçesinin tüm ağız bölgelerine ve bazı ağızlarının yansıtıldığı monografik çalışmalara yer verilmiştir. İki ciltlik Yakut Türkçesinin diyalektoloji atlası yayımlanmakta ve tarihi diyalektoloji çalışmalarının sayısı ise her geçen gün artmaktadır.

Yakut lehçesini araştıran çoğu Türkolog, bu lehçenin tarihi problemlerine çözümler getirmiştir. Yakut lehçesinin en temel özelliği, Ana Türkçe dönemine ait bazı ses özelliklerini korumasıdır. Bu konuda araştırma yapan çoğu Türkolog'a göre Yakut Türkçesi, çok eski dönemde Türk dilinden ayrılmış, Türk dilinin uzak bir lehçesidir.

İncelemesini yaptığımız aşağıdaki kelimeler, Türkologlarca birçok kere üzerinde durulmuş ve tartışılmış kelimelerdir. Çağdaş Yakut Türkçesi dil bilimi bu kelimeler üzerinde düşünmeye ve yorum yapmaya yardımcı olmuştur.

Yakut Türkleri, tarihleri boyunca 'gökyüzü' anlamında üç leksik birim kullanılmıştır: *kuoh*, *tanara*, *halaan*.

Görülen şu ki, Eski Yakut Türkçesinde en eski Türkçedeki **gōk* kelimesinin yansıması olan *küöh* kelimesi kullanılmıştır. 'Gökyüzü' anlamında kullanılan bu kelime, F. Stralenberg [Stralenberg 1730] tarafından 59 Yakut Türkçesi kelimesi arasında «Tabula Poliglotta» bölümünde verilmiştir. (Himmel *kuuk*). Muhtemelen bu kelime, o dönemde arkaikleşmiştir. Çünkü bu anlamda hiçbir yerde geçmemektedir. Bu yüzden Yakut Türkçesinin köken bilgisi sözlüğünde [ESTYA 1980: 67] 'gökyüzü' anlamını karşılayan herhangi bir kelime tespit edilmemiştir denmiştir (kelimenin yalnızca 'yeşil, lacivert veya mavi' anlamları verilmiştir). Ancak bu anlam galiba

rastlantı değildir, çünkü Yakut Türkçesine ait deyimde uzun ünlü korunmuştur: *küöh he kette – kənul barda* ‘göğe gitti – azat oldu’. *Uə* diftongu, Yakut Türkçesine has olup uzun **ō* sesinin bir yansımasıdır. Onun izleri şimdiye kadar Türkmen Türkçesinde (*gök*), Özbek Türkçesinin ağızlarında (*kök*) ve Halaç Türkçesinde (*kēk*)¹ biçiminde kalmıştır.

Küöh kelimesi, renk bildiren sıfat olarak birçok renk tonunun adında da yer almaktadır ve Sevortyan’ın da belirttiği gibi kelimenin genel Türkçedeki bu özelliği öne çıkmaktadır. Buna rağmen kelimenin anlamı belirli bir ölçüde sinkretiktir veya genel anlamlı kelimeler grubuna aittir (V. G. Gakk ve N. V. Feoktistova’ya göre kelimenin anlamı, ‘makro-lacivert’), kesin renk tonları farklı açıklayıcı tamlamalarla anlatılmaktadır. Örneğin, *ot küöşe* ‘ot yeşili’ veya *mutukça küöşe* ‘çam yeşili’ (yani; yeşil, yeşil renk); yeşilin tonları: *çeeley küöh* ‘parlak yeşil’, *toršo küöh* ‘açık yeşil’, *hampa küöh* ‘koyu yeşil’, *dyenkir küöh* ‘açık yeşil’ (birebir çevirisi ‘su yeşili’) vs. *Küöh* kelimesi, nominatif anlamda öncelikle yeşillik, taze yeşil ot ve çobanın gözünü okşayan rengi ile özdeşleşmektedir. Bu bağlamda, bu kelimeyle ilgili şöyle tamlamalar yapılmıştır: *küöhhe ütken* ‘uzun kışı sağ-salim atlatmak’, birebir çevirisi «yeşillik basmak», *küöh sah buolla* ‘yeşil zaman gelmiştir’ (yani; «toprak yeşille kaplanmıştır»), *kördөөh көрдөөh күөһпүт көбөрдө* – ‘görmeli yeşillik yeşerdi’. *Küöh* kelimesi, biçilmiş ot ve kuru otu anlatan tamlamalarda da geçmektedir: *dabahhay küöh* ‘ilk kesilmiş ot’ (birebir çevirisi «sakızlı yeşillik»); *ürün küöh* – ‘rengi kaçmış (birebir çevirisi «beyaz») yeşillik’. Kullanım sıklığı açısından ikinci yerde olan tamlamalar şunlardır: *hallaan küöşe* ‘gökyüzünün maviliği’, ‘gökyüzünün lacivertliği’ (yani; mavi ve lacivert (koyu mavi) rengini anlatmaktadır).

Küöh kelimesiyle birçok terimleşmiş ve deyimleşmiş tamlamalar oluşturulmuştur. Çağdaş Yakut Türkçesinin anlatmalı sözlüğünde ana ögesi *küöh* kelimesi olmak üzere 41 frazeolojik birim (deyim) tespit edilmiştir. Bunların arasında Yakut Türk halkı, hem olumlu hem olumsuz (~pejoratif) anlamlı olanları korumuştur. Örneğin: *küöh is* ‘zengin köylü’, birebir çevirisi «yeşil iç»; *küöh süreh* ‘tembel, kaypak’, birebir çevirisi «yeşil yürek»; *küöh көппө* ‘tembel, budala’, birebir çevirisi «yeşil köpük»; *küöh sirey* (sövgü kelimesi) ‘alçak, serseri’, birebir «yeşil yüz» vb. Burada belki çürümüşlük, küf ile özdeşleşme vardır – sık kullanılan bir tamlama *көбөрө ситы* ‘yeşerece kadar çürümek; ahlakı bozulmak’. Yakut Türkçesinde *küöh* kelimesini içeren birçok tamlama, büyükbaş hayvan ve özellikle at türleri için kullanılmaktadır. (bkz. Pekarskiy 1323). Yakut Türkleri, hayvan ve at bakıcıları ile ev hayvanlarına ayrı bir bağlılık beslemektedir. *Küöh* kelimesi, çoğu zaman insan isimleri ile yan yana gelerek lakapları oluşturmuştur. Yakut Türkleri tarafından bu lakaplar olumlu anlamda kullanılır. Örneğin, Maançara adlı asil bir haydutun güzeller güzeli eşinin lakabı, *Küöh Keteriine* imiş (‘Yeşil Katerina’ olarak çevrilir).

¹ Macarcadaki Bulgarcadan alıntı olan bu uzunluğu karşılaştırınız: *kék*.

Nicolas-Cornelissen Witsen'in «Noord en Oost Tartarye» kitabının ikinci yayınında «Pederimiz (Babamız)» duasının Yakut Türkçesine yapılmış birebir çevirisi verilmiştir. [Witsen 1705]. Bunu da Otto von Böhrlingk keşfetmiştir. [Böhrlingk, 1989: 53]. 'Отче наш иже еси на небесех' 'Göklerdeki Babamız' satırı 'Ayubıt bihiene meñe tañara ürdüger' olarak çevrilmiştir. Böylece bu çok eski kaynaktaki tañara kelimesi, birebir çevirisi 'gökyüzü, gökler' anlamında kullanılmıştır. Aynı anlamda bu kelime, Olongo²'da da kullanılmıştır: *bilittaah tañaraña bıktarbakka, künneeh tañaraña kerdorbekke* 'bulutlu göğe baktırmadan, güneşli göğe göstermeden' – güzel kızlarını anne-babası böyle korumuştur. *Tañara saruta* ifadesi vardır 'tan, şafak vakti' anlamındadır (birebir çevirisi «gökyüzü ağarıyor», buradaki *saraa-* = Türkçe **jarı-* 'ağar-' [Pekarskiy 2094])'dır. Bu kelime, Pekarskiy ve O. Böhrlingk sözlüklerinde iki anlamda kaydedilmiştir: 'gökyüzü, gökler' ve 'Tanrı', birinci anlamda 'gökyüzü' olarak geçer. Ancak XIX. yüzyılın ilk yarısından 'Babamız' duasının tüm tercümelerinde *tañara* kelimesi yerine eşanlamlısı olan *hallaan* kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. (karşılaştırınız «Katehizis» (yani; 'İlmihal') 1819, 1821 yy. aynı satır şöyle çevrilmiştir: *Aşabıt bihiene en baargin hallaan ürdüger*). 'Gökyüzü' anlamının arkaikleşmesi ve bir tek 'tanrı, ilah' anlamının aktifleşmesi herhalde misyonerlerin özenle yaydıkları Hristiyanlığın güçlü etkisiyle olmuştur. Muhtemelen kelimenin ilk anlamı 'gökyüzü, gökler' idi; ancak 'tanrı' anlamı da şüphesiz eski zamanlarda ortaya çıkmıştır. Bu öncelikle *pagan tanrısı* ile ilgilidir. Diğer Türk lehçelerinde rastlanan biçim ve anlamlarla karşılaştırınız: En eski Türkçe **tenri* / **tañri* 'ilah, gökyüzü', Çuv. *tora* 'ilah', Yak. Dolgan. *tañara* 'ilah', Tuv. *dër*, Tof. *dëre* 'ilah', Hak. *tiğar*, Şor. *teğri*, S. Uyg. *teñer* 'ilah', ET *teñri* 'ilah, gökyüzü' (Orhon., Eski Uyg.), Karahanlı Uyg. *teñri* 'ilah, gökyüzü', Çağ. *teñri* 'ilah', Orta Kıpç. *teñri* 'ilah', Özb. *tañri*, Yeni Uyg. *täñri* 'ilah', T. T., Azer. *tanrı* 'ilah', Türkm. *Tañri* 'ilah', Salar *tanru* 'ilah', Karaim *tañri*, *teñri* 'ilah', K.-Malk. *teñri* 'ilah, gökyüzü' ('gökyüzü' mecazi), Tat., Başk. *täñre* 'ilah', Karakalp. *täñir* 'ilah', Kırg. *Teñir* 'ilah, gökyüzü' ('gökyüzü' – sadece koşmalarda: *kök teñir*, *asman teñir*), Alt. *teñeri* 'ilah, gökyüzü' (VEWT 474; TMN II 577; EDT 523–524; Fedotov II 252; Stachowski, 1993: 217). Bu Türkçe kelime, Moğolcaya geçmiştir: *teñeri* > Evenki *tiñeri*, Solon. *teñer* (bkz. Doerfer 1985: 236). Kelimenin ilk biçimi ve köken bilgisi konusundaki en uygun görüş, B. İ. Tatatrıntsev'e aittir [Tatatrıntsev, 1984: 78–81]: *teñir* < **teñ-* 'yücel-, yüksel-' + sıfat-fiil eki *-ir* (karşılaştırınız: aynı fiilin başka türemişi: *teñ-ig* 'gökyüzü, hava boşluğu' (MK, bkz. EDT 514, 518). Kelimenin öte yandan Oğuz, Çuvaş ve Yakut biçimlerindeki arka sıralı olması; yani bu arka sıralık durumun Türk dünyasının taşrasında ortaya çıkması kelimenin bu fonetik biçiminin arkaikliğine işaret edebilir. Bu örtüşmeyi göz önünde bulunduran Altay Türkçesindeki köken bilgisine bakınız: [Dıbo, 2007: 82–

² Olongo; Yakut Türk edebiyatında destan, epik şiir demektir (çevirenlerin notu).

84]. Yakut Türkçesindeki biçim, Mongolizm olamaz, çünkü Moğol lehçelerinde kelimenin sadece ön sıralı varyant şekli vardır (karşılaştırınız: Buryat *tengeri*)

Witsen'in dua çevirisinde geçen *meñe tañara* tamlaması ilgi çekicidir. Çeviren (Rus olup çok iyi derecede Yakut Türkçesi bilen birisi olarak tahmin edilmektedir) *meñe* kelimesini belki de bu tamlamanın deyimleşmiş olmasından dolayı eklemiştir: Karşılaştırınız: *meñe* 'baki, sonsuz' (Pekarskiy, 1558: = *bäñgü* DTS 94, 341). Bu Eski Türkçe kelime Yakut lehçesinde *ölböt meñe uuta* 'ölülere diriltten canlı su' (masallarda) tamlamasında korunmuştur. Kuzey Yakutları mezarlığa *meñe* derler («ebediyet, ebedi huzur»). *Meñe tañara* koşmasının yapısı ve semantiği Eski Uygur Türkçesindeki *meñigü teñgri* ile aynıdır. [EDT 351; Maniheizt ve Hristiyan metinlerde]. Böylece, *meñe tañara* tamlamasında Eski Türklerce gökyüzünün felsefi algılayışının yankısı vardır (bu her zaman vardı ve hep var olacaktır).

Hallaan kelimesi [Karşılaştırmalı Sözlükler'de I: 5] geçer; ama tabii daha önce de kullanılmış olabilir.

O. Böhtlingk'in tahminine göre *hallaan* 'açık, bulutsuz gökyüzü' *halın* 'açılmak' + *aan*'dan gelir. (*aan* ölmüş bir ektir, En Eski Türkçede *-*ayan*, şu kelimelerde geçer: *kuraan* 'kuraklık', *dabaan* 'dağ yokuşu', *çuoraan* 'zil; çan', *aydaan* 'gürültü, feryat', *badaraan* 'bataklık') [Böhtlingk, 1989: 263]³. O. Böhtlingk sözlüğünde kelimeyle ilgili daha açıklayıcı bilgiler vermiştir: *Halın* 'açılmak, açık olmak, açık (gökyüzü)'; *hallaan* *hallan erer* 'gökyüzü açılıyor'. *Hallaan* 1) açık, bulutsuz (gökyüzü); *hal-laan kün* açık gün; 2) gökyüzü, *халлаан убайар* gökyüzü горит (при появлении северного сияния) [Böhtlingk, 1989: 530, 531].

Halın 'açılmak' kelimesinin Türkçe köken bilgisi net değildir. O. Böhtlingk, haklı olarak kelimenin kullanımdan düşmüş -n dönüşlülük fiil ekine sahip olduğunu tahmin etmiş ve bu eki içinde barındıran kelimelerin uzun bir listesini vermiştir [Böhtlingk, 1989: 311].

Pekarskiy de *hallaan* kelimesini, *halın* 'açıl-' fiili + *aan* eki'nden getirir ve bu kelime grubunu Mançucadaki *galga*, *galgan* 'temiz, açık gökyüzü, aydınlık hava' ile karşılaştırır. [ССТМЯ 1, 138]. Aynı Altay karşılaştırılması EDAL (478)'da verilmiştir. Pekarskiy'in sözlüğündeki *hallaan* ve *halın* kelimelerinin açıklaması şöyledir: *hallaan*: 1) 'aydınlık, temiz, açık (gökyüzü); açıklık, aydınlık'. *Hallaan kün*, *hallaan künüs* 'aydınlık gün'; 2) 'gökyüzü (açık görülen), gökler; açık (aydın, mavi) gökyüzü, iyi hava, açık hava durumu' [Pekarskiy 3265, 3266]. *Halın*, *hallar* 'bulutlardan temizlenmek, açılmak (gökyüzü için)', *hallaan hallaan erer* 'gökyüzü açılıyor'

³ Böhtlingk, eki tam olarak açıklayamamıştır. Verdiği biçimler arasında bazıları gerçekten fiilden türemişlerdir ve bugün kullanımdan düşmüş bir ekin Yakut Türkçesinde artık kaybolmuş fiil köklerine gelmesinden meydana gelmişlerdir: *kuraan* 'kuraklık' — en eski Türkçede **kuri-* 'kuru-', *aydaan* 'gürültü, feryat' — en eski Türkçedeki **ajt-* 'söyle-'den gelir, *badaraan* 'bataklık' — en eski Türkçedeki **bat-ar-* 'batır-'dan gelir, bakınız [Popov, 2003: 63, 108]. Ancak *dabaan* 'dağ yokuşu' — Mongolizm, Buryat *dabaa(n)* 'dağ geçiti' < *daba-* 'dağı geç-'; *çuoraan* 'zil; çan' ise belki kaydedilmiş *çuor* 'ötümlü (ses), keskin (işitme)' fiilinden gelir. *Çuor* fiili de Moğolcadaki *çoyur* 'flüt', *çoyuraji-* 'keskin sesler çıkartmak', *çoyurail/çayurai* 'yankı' kelimelerinden gelir (БАМРС).

[Pekarskiy 3276]. Yani; *hallaan*, **qal-n-ayan* olarak açıklanıyor (dönüşlülük ekinin dar ünlüsünün kurala uygun düşüşü ve devamında yine kurala uygun asimilasyon ile: -*ln-* > -*ll-* olması). Stachowski'nin görüşü de aynıdır [Stachowski, 1993: 135].

Son zamanlarda Yakut Türkçesindeki *hallaan* kelimesinin ET'deki {*qali-* 'yükselmek, uçmak, sıçramak' fiili ve fiilin sonucuna dayanan nesne ('yukarı kaldırılmış bir şey') anlamındaki -*iq* isim yapma eki ile türemiş} *qaliq* 'gökyüzü' kelimesi ile bağlantısından bahsedilmektedir. [VEWT 226, ESTYA 1997, 224—226] [СИГТЯ 2000: 61]. Yakut Türkolog N. K. Antonov da *hallaan* kelimesini ET. *qaliq* 'gökyüzü' ile bağlantısından bahsetmektedir. [Antonov, 1971: 10]. Büyük semantik farklılıklar nedeniyle formal ve şekil bilgisi özelliklerden dolayı (böyle köken bilgisi ile *hallaan* kelimesindeki çift *ll*'yi anlatmak zordur) Biz bu konuda O. Böhtlingk ve Pekarskiy'in görüşünü kabul etmekteyiz.

Zaten Yakut Türkçesindeki *hallaan* kelimesi, ek bir köken bilgisi talep etmektedir. Kelime, semantik açıdan Tunguz Mançu biçimlerine yakındır. Bu mesele *halın* fiilinin köken bilgisi netleşince çözülebilir.

KAYNAKÇA

- ANTONOV, N. K. (1971), *Materialı po istoričeskoj leksike yakutskogo yazıka (Yakut dilinin tarihi sözcükleri hakkında bilgiler)*, Yakutsk.
- BÖHTLİNGK, O. N. (1989), *O yazıke yakutov (Yakutların dilleri hakkında)*, Per. s nem. Rassadin V. İ. Novosibirsk, (Böhtlingk O. *Ueber die Sprache der Jakuten*. SPb., 1851.)
- DIBO, A. V. (2007), *Lingvističeskiye kontaktı rannih türkov, Pratiürkskiy period. (En eski Türklerin lengüistik ilişkileri, En eski Türkçe dönemi)* M.
- PEKARSKİY, E. K. (1958—1959), *Slovar yakutskogo yazıka (Yakut dili sözlüğü)*, T. I—III. M., (fotomekanik yayın).
- POPOV, G. V. (2003), *Etimologičeskiy slovar yakutskogo yazıka (Yakut dili etimolojik sözlüğü)*, A-D Novosibirsk.
- Sravnitelnyye slovari vseh yazıkov i narečiy, sobrannyye desnitseyu Vsevisoçayşey Osobı (Bütün dil ve lehçelerin karşılaştırmalı sözlükleri)*, SPb., I — 1786, II — 1789.
- TATARİNTSEV, B. İ. (1984), *O proishojdenii türkskogo naimenovaniya neba (täñri i yego sootvetstviya) (Türkçedeki gökyüzü anlamındaki kelime üzerine (täñri ve mukabilleri)) // Sovetskaya Türkologiya.*, 4.
- FEDOTOV, M. R. (1996), *Etimologičeskiy slovar çuvaşskogo yazıka (Çuvaş dilinin köken bilgisi sözlüğü)*, T. 1—2, Çeboksarı.

DOERFER, G. (1985), *Mongolo-Tungusica*, Wiesbaden.

STACHOWSKI, M. (1993), *Dolganischer Wortschatz*, Kraków.

STRALENBERG, F. (1730), *Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia*.

WITSEN, N. (1705), *Noord en Oost Tartarye*, Amsterdam, 1692 (2-e изд. — 1705).

KISALTMALAR⁴

Azer. — Azerbaycan Türkçesi

Başk. — Başkurt Türkçesi

Buryat. — Moğolcanın Buryat lehçesi

Alt. — Altay Türkçesi

Dolgan. — Dolganca (Türk Lehçelerinin Sibirya grubuna ait, Dolganların konuştuğu lehçe)

ET — Eski Türkçe

E. Uyg. — Eski Uygurca

Karaim. — Karaim Türkçesi

K.-Malk. — Karaçay-Malkar Türkçesi

Kırg. — Kırgız Türkçesi

Karakalp. — Karakalpak Türkçesi

Karahanlı Uyg. — Karahanlı Uygur Türkçesi

Moğ. — Moğolca

Yeni Uyg. — Yeni Uygur Türkçesi

Salar. — Salarca, Çin'de yaşayan Salar Türklerinin konuştuğu Türkçedir. Kökenleri Salur boyundan olan Salarlar kendilerine *Salır*, dillerine de *Salırça* derler.

Solon. — Solon ağzı —Çindeki bir kısım Evenkilerin; yani Solonların konuştuğu Evenki lehçesine ait bir ağızdır. Tunguz-Mançu dilinin Tunguz (kuzey) koluna aittir.

Orta Kıpç. — Orta Kıpçak Türkçesi

S.Uyg. — Sarı Uygur Türkçesi

Tat. — Tatar Türkçesi

Tof. — Tofa Türkçesi

⁴ Kısaltmalardaki açıklamalar çevirenler tarafından makaleye eklenmiştir.

-
- Tuv. – Tuva Türkçesi
T.T. – Türkiye Türkçesi
Türkm. – Türkmen Türkçesi
Özb. – Özbek Türkçesi
Hak. – Hakas Türkçesi
Çağ. – Çağatay Türkçesi
Çuv. – Çuvaş Türkçesi
Şor. – Şor Türkçesi
Evenki – Tunguzcanın Evenki lehçesi
Yak. – Yakut Türkçesi.